

УДК 821.161.2-193.2+821.111-193.2

О.В. Зосимова

МОТИВ *VANITAS* В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ БАРОКОВІЙ ЕПІГРАМІ

Англійська епіграматична поезія доби бароко тривалий час привертає увагу науковців. Починаючи з XIX ст., чимало текстів відповідних епіграм з історико-літературними коментарями стали невід'ємним складником збірок віршів цього жанру, антологій поезії XVII ст. тощо. Укладачі цих видань також зазвичай здійснювали побіжний огляд творчості поетів-епіграматистів (Джона Донна, Бена Джонсона, Роберта Герріка та ін.) [18; 22; 31], хоча, з огляду на те, що епіграма була не єдиним жанром, у якому працювали названі автори, зауваження щодо художньої специфіки цих творів здебільшого були вкрай лаконічними. Збірку англійських епіграм було свого часу видано в російському перекладі з передмовою О. Анікста [3], однак укладачі цієї книги зосередили свою увагу переважно на сатиричних зразках відповідного жанру. Епіграматичні вірші XVII ст. є, зокрема, предметом розгляду у ґрунтовній студії А. Горбунова «Поезія Джона Донна, Бена Джонсона та їх молодших сучасників» [8]. Разом з тим, англійська епіграма як самостійний жанр досліджена незначною мірою, особливо це стосується творів релігійної тематики.

Вітчизняна епіграматична поезія XVII – XVIII ст. зараз перебуває у сфері наукових зацікавлень істориків літератури. З-поміж сучасних досліджень української барокової епіграми варто назвати, зокрема, розвідки В. Кречотня, І. Бетко та К. Борисенко, присвячені аналізу оригінальних і перекладних зразків цього жанру у творчості Івана Величковського та Димитрія Туптала [12, с. 9–12; 4; 5]. Художні особливості польськомовних епіграматичних віршів Лазаря Барановича є предметом розгляду в монографічних студіях Р. Радишевського [29, с. 145–196] і Т. Рязанцевої [14, с. 115–127]. Деякі спостереження над поетикою вітчизняної епіграми XVIII ст. містить оглядова праця М. Андрущенко «Парнас віршотворний: Києво-Могилянська академія та український літературний процес XVIII ст.» [2, с. 57–58].

На нашу думку, доцільним є розглянути особливості змісту та художніх засобів української епіграми доби бароко в порівнянні зі зразками цього жанру в англійській поезії відповідного періоду. Об'єктом нашого дослідження є епіграматичні вірші, тематика яких пов'язана з популярним бароковим мотивом *Vanitas* (від лат. *vanitas vanitatum* – «марнота марнот»), тобто марності дочасного життя людини, тлінності земних благ та невідворотності смерті.

Епіграма (гр. *ἐπίγραμμα*, буквально – напис) належить до найстаріших жанрів поезії. В античній літературі цим терміном позначали вірш довільного змісту, написаний елегійним дистихом; від елегії епіграму відрізняли стислість

та більш обмежена тематика – здебільшого дидактичні сентенції та власне написи. Епіграма була остаточно сформована як поетичний жанр наприкінці класичного періоду розвитку давньогрецької культури, “аби надалі супроводжувати її на всіх поганських та християнських шляхах аж до загибелі Візантії в 1453 році” [1, с. 36]. Якщо інші жанри античної поезії (приміром, дифірамб) поступово виходили з ужитку або зазнавали суттєвих змін (наприклад, гекзаметричний епос), то епіграматична традиція зберігала свою тяглість понад півтора тисячоліття.

За спостереженнями С. Аверінцева, прикметною рисою цього жанру є унікальна стабільність його основ [1, с. 36; 7, с. 309]. Безумовно, епіграми мають певні ознаки часу, котрі найчастіше пов’язані зі змістом творів, тоді як їхня жанрова структура залишається фактично незмінною. Як зазначає вчений, дещо змінюється топіка епіграм, “але способи її розумового препарування не змінюються; парадокси християнської доктрини щодо Боговтілення епіграматисти потрактовують так само, як свого часу потрактовували парадокс озброєної Афродіти” [1, с. 37]. На думку С. Аверінцева, “таку однорідність епіграматичної продукції на колосальній часовій відстані можна пояснити лише тим, що в жанрі, у якому найбільш послідовно реалізований принцип риторичного раціоналізму, інваріантні елементи значно сильніші та глибші, ніж відгуки на час або віддзеркалення авторської долі й душі” [1, с. 38].

За словами В. Маслюка, автори українських курсів поезики XVII – XVIII століть “сприйняли теоретичні засади античних епіграматистів, деталізували їх і внесли в них деякі свої міркування, враховуючи дух епохи”, а саме – вимоги барокового стилю [13, с. 156]. Спостереження дослідника засвідчують, що українські теоретики літератури не згадували у своїх трактатах старогрецьких авторів. Натомість “популярним серед укладачів вітчизняних поетик, а також вихованців шкіл був римський епіграматист I ст. н. е. Марціал” [13, с. 156]. Окрім латинської та новолатинської поезії, значний вплив на формування жанру української барокової епіграми справила польська літературна традиція XVI – XVII ст. Автори вітчизняних трактатів з поезики вельми часто ілюстрували майстерність складання епіграм прикладами з творів відомих представників польського Ренесансу та бароко [24, с. 23–26]. Зокрема, окреслюючи поняття дотепності, укладач київської поезики “*Helicon Bivertex*” (1689) докладно процитував фрашки Я. Кохановського “*O doktorze Hiszpanie*”, “*Na Mateusza*”, “*Do Pawełka*” та ін., а пораду щодо використання античної міфології як одного з джерел дотепу обґрунтував численними прикладами з епіграматичної спадщини В. Коховського (“*Głowaczowi*”, “*Za Bachusa*”, “*Dziwna*” тощо) [23, с. 79, 82–83].

Автори українських теоретико-літературних трактатів подають різні визначення цього літературного жанру. Укладач київської поезики 1637 року окреслював епіграму як “короткий вірш, який або просто зображає предмет, особу, вчинок, або робить із зображеного той чи інший висновок” [11, с. 135]. Дефініція жанру, подана у відомому трактаті “*Fons Castalius*” (1685 р.), має

чітко виражений бароковий характер: “Епіграма – це узгоджене неузгодження або неузгоджене узгодження, що містить у собі похвалу або осуд чого-небудь” [13, с. 156]. Проте більшість вітчизняних теоретиків літератури надавали перевагу іншому визначенню, яке, зокрема, знаходимо в київській поетиці “*Rosa inter spinas*” (1696–1697): “Епіграма – це опис якоїсь речі, події або особи віршем, який у кінці подає щось дотепне або особливо влучне” [13, с. 156]. Аналогічна дефініція з дуже незначними змінами наявна у трактатах “*De arte poetica*” Т. Прокоповича, “*Hortus poeticus*” М. Довгалецького та ін. Варто також підкреслити, що сатиричність як невід’ємна ознака жанру в новітній літературі для барокової епіграми не була обов’язковою властивістю.

Джордж Паттенгем у своїй відомій праці «Мистецтво англійської поезії» (“*The Arte of English Poesie*”, 1589) визначав епіграму як «стислу та приємну» поетичну форму, у межах якої будь-яка вправна людина може без довгого студювання чи втомливих зволікань розвеселити свого друга, розгнівати ворога, гарненько дошкулити комусь або ж за допомогою влучного, дотепного образу (концепту – англ. *conceit*) висловити певну думку в кількох рядках [28]. Як бачимо, акцент у дефініції автора цієї англійської ренесансної поетики зроблено на сатиричному характері змісту епіграм, хоча й передбачає дотепне тлумачення будь-якої думки. Найвправнішим епіграматистом усіх часів Джордж Паттенгем вважає Марціала [28].

Питання обсягу епіграм було дискусійним ще за часів античності. Так, “старогрецький поет римської епохи Парменіон порівнював епіграму з коротким бігом на один стадій, коли спортсмен повинен зібрати всі сили і пробігти цю відстань одним подихом, а довгі епіграми, на його думку, не подобаються музам, лише викликають у них незадоволення” [13, с. 157]. Натомість Марціал вважав, що епіграма, залежно від своєї теми, може мати більший обсяг [13, с. 157]. Письменник навіть вів своєрідну поетичну боротьбу з прихильниками коротких епіграм: «Велоксе, ти докоряєш, що довгі мої епіграми, / Сам же не пишеш, хіба ж можна коротше іще!» [цит. за: 13, с. 157].

В авторів українських поетик XVII – XVIII ст. також немає одностайної думки щодо обсягу епіграми. Автор трактату “*Fons Castalius*” подає розміри епіграми від 1 до 30 віршів, поетика “*Cunae Bethleemicae*” – від 1 до 12, М. Довгалецький – від 1 до 10 [13, с. 158; 15, с. 122].

У збірках епіграматичної поезії англійського бароко обсяг творів цього жанру також суттєво різниться. Чимало епіграм складається всього з двох рядків, наприклад, вірші “*Of Death*” Бена Джонсона, “*Death Ends All Woe*” Роберта Герріка [21], рідше – трьох: “*Change Common to All*” [27] (непарна кількість рядків загалом не є типовим явищем для епіграматичних віршів). Натомість епіграма Б. Джонсона “*Of Life and Death*” нараховує 8 рядків, “*The Plaudit, or End of Life*” Р. Герріка – 10 [21], велика кількість віршів цього жанрового різновиду має понад 10 і навіть 20 рядків.

І для античної епіграми, і для епіграми західноєвропейського бароко, писаної як латиною, так і народними мовами, характерні два основних

комплекси художніх засобів, котрі “підвищували естетичну якість невеликого, мініатюрного віршу”: 1) “повторення певних слів, зокрема тих, на яких робиться притиск, логічний “наголос”; 2) “співзвуччя, словесні ігри, внутрішня рима чи асонанс або алітерація” [17, с. 49].

Ідею невблаганності смерті в епіграматичному вірші Л. Барановича втілено за допомогою словесного концепту, побудованого на протиставленні значень двох співзвучних слів: “*Parca tak darmo śmierć zowie łacina, / Nie parci bierze śmierć każdego syna*” [19, с. 459]. Прикметно, що основою концепту в цій польськомовній епіграмі виступають латинські слова: *Parca* – богиня долі в римській міфології та *parco* – жаліти, милувати. З огляду на особливу здатність латини до словесної гри [див.: 17, с. 60], вітчизняні автори досить часто застосовували такий прийом у своїх полонімовних творах. Натомість при перекладі багатьох латинських епіграм українською мовою розкішні словесні концепти не завжди вдавалося зберегти [4, с. 203; 17, с. 99].

Л. Баранович вдало використовує для словесної гри також можливість польської мови. Прикладом цього є, зокрема, епіграма, присвячена розкриттю думки про ілюзорність та марність тілесної краси:

...Jednako robak ostrzy zęby na cię,
Byś był tak gładki, jak Absolon, bracie,
Gładkiego gładzi, a czesze grubego
Śmierć, nie ujdziemy dołu grobowego [19, с. 470].

Окрім влучного концепту “*gładkiego gładzi*”, привертає увагу алітерація, наявна в кінцевих словах двох останніх рядків: *grubego – grobowego*.

Значно рідше поет удається до застосування такого стилістично-звукового прийому, як анафора:

Choć będziesz w drodze, śmierć na drodze siedzi,
Choć będziesz doma, śmierć cię tam nawiedzi [19, с. 486].

Яскравим прикладом використання словесних анафор можна вважати епіграматичний вірш Данила Братковського, у якому докладно опрацьовано традиційну тезу про невблаганність та “непідкупність” смерті:

...*Dalby jegomość i poszósne konie,*
Rycerz splendory dalby z ręku, bronie,
Oddalby drugi, co tylko w komorze,
Dalby, co tylko byłoby w oborze,
Dalby ubogi ostatnią siermięgę,
Kiedy by, śmierci, nie dała mu sięgę... [26, с. 201]

В англійських епіграмах доби бароко анафора зустрічається не надто часто. Прикладом використання цієї риторичної фігури та інших різновидів повтору є, зокрема, рядки з творів Р. Геррика “*Life Is the Body's Light*”:

Life is the body's light; which, once declining,
Those crimson clouds i' th' cheeks and lips leave shining:
Those counter-changed tabbies in the air... [ph],
і “*To Daffodils*”:

*We have short time to stay, as you,
We have as short a spring;
As quick a growth to meet decay,
As you, or anything [27].*

В обох процитованих уривках наявні також елементи алітерації, але, на нашу думку, не можна з певністю сказати, чи була вона умисною. Більш імовірно, що як стилістичний прийом повторення свистячих і шиплячих звуків було використано в епіграмі “To Daffodils”, де створювало ефект шелесту сухих зів’ялих квітів, що символізують тлінність дочасного життя людини.

Як зазначає автор київської поеми 1637 року, епіграмі “надають приємності риторичні оклики і запитання, [...] звернення та інші риторичні прикраси” [11, с. 137]. Ці стилістичні прийоми залюбки використовував у своїх творах Д. Братковський. Наприклад, у формі риторичного оклику побудовано епіграму, у якій автор розмірковує над крихкістю дочасного людського життя:

*Eheu, i mury, widzę, upadają,
Potężnych zamków siłą dostawają,
Twarde kamienie obraca się w ziemię,
A ty chcesz przetrwać, glino, ludzkie plemię!* [26, с. 200]

Автор увиразнює звертання до читача за допомогою вживання вигуку *eheu*, що також є прикметною ознакою епіграматичних віршів Д. Братковського (пор. початкові рядки епіграм: “*Ej, śmierci, śmierci, ciągniesz nas do siebie...*” (“*Śmierć*”), “*Eheu, człowiecze...*” (“*Człowiek praw*”), “*O, niejednegoż nadmie groszyk cudzy...*” (“*Odmiana świata...*”) тощо [26, с. 200–201]). Загалом, епіграматичні вірші дуже часто мали форму звертань, що засвідчують, зокрема, їхні назви: “*Do Pawełka*”, “*Do Jakuba*” Яна Кохановського, “*Do Zosie*” зі збірника Якуба Теодора Трембецького; “*До чоловіка, не хочачого умирати*”, “*До когось*” Івана Величковського, “*To the Lady Crewe...*” Роберта Герріка. Прикметно, що англійський поет дуже часто звертається у своїх епіграмах не лише до певних осіб або традиційно персоніфікованих персонажів, як-от Смерті (“*To Death*”), але й до неістот, наприклад квітів, дерев тощо (“*To Blossoms*”, “*To Daffodils*”, “*To Cedars*”) або своїх літературних творів (“*To His Verses*”).

Р. Геррік також іноді вдавався до використання звертань, увиразнених вигуками та окличною інтонацією, наприклад в епіграмі “*To His Paternal Country*” автор молить землю прийняти його грішну тіло після смерті, при цьому тричі повторюючи слово *earth* («земля»): “*O earth! earth! earth! hear thou my voice, and be / Loving and gentle for to cover me!*” [27]

Повторення певних слів поет застосовував у багатьох своїх творах, зокрема епіграмі “*To Be Merry*”:

*Let's now take our time,
While we're in our prime,
And *old, old* age is afar off;
For the *evil, evil* days
Will come on apace,*

Before we can be aware of [27].

Варто зробити також кілька зауважень щодо назв епіграм, які мали не тільки форму звертання. Заголовки віршів могли вказувати на їхнього адресата за допомогою прийменника *on* («на»). Р. Геррік, наприклад, є автором великої кількості епіграм «на себе»: “On Himself” (пор.: «На скупого», «На слугу, двом usługуючому» І. Величковського). Назва епіграми могла містити інформацію про об’єкт зображення, зміст твору: “Of Death”, “Of Life and Death” Бена Джонсона, «О Богу і світі» І. Величковського, “О премѣнностяхъ свѣтовыхъ”, “O niestatku świata” Л. Барановича. Заголовки також часто мали форму так званого «називного теми», як-от: “The Watch”, “Burial”, “Miseries” Р. Герріка, «Лѣствица Іаковля», «День Страшного суда» І. Величковського.

В англійській бароковій епіграмі часом також зустрічаються заголовки у формі інфінітива дієслова, розширеного певними другорядними членами речення, а саме: “To Be Merry”, “To Enjoy the Time”, “To Live Freely”. Цікаво, що всі перелічені назви є заголовками епіграм Р. Герріка, пов’язаних із варіаціями на тему гораційвського “*carpe diem*”, тобто т. зв. «епікурейської» моделі ванітативного мотиву. Укладачі «Британської енциклопедії» стверджують, що цього поета найбільше пам’ятають саме за рядком “Gather ye rosebuds while ye may” («Збирай троянди (пуп’янки троянд), поки можеш» [20], тобто насолоджуйся швидкоплинним життям, поки є така можливість. Загалом можна навести чимало прикладів такої інтерпретації ванітативного мотиву Р. Герріком – закликів «поспішати жити», «не втрачати жодного дня», «жити сьогоднішнім днем»:

Let's live in haste; use pleasures while we may;

Could life return, 'twould never lose a day (“To Live Freely”) [27]

або:

Drink wine, and live here blitheful while ye may;

The morrow's life too late is; Live to-day (“To Youth”) [27].

Як відомо, мотиви швидкоплинності й нестатечності дочасного життя поєднувалися у творчості представників західноєвропейського бароко із вираженням “жагучої прихильності до земного існування, до плотських радощів, нестримної жадоби насолод” [6, с. 14]. Такого своєрідного епікурейського забарвлення ванітативний мотив набуває, зокрема, у творчості французьких поетів – “гротесків” Етьєна Дюрана, Теофіля де Вію, Віона д’Алібре та ін. На слов’янських теренах ця інтерпретаційна модель притаманна польській літературі. Яскравий приклад її втілення – поезія Єроніма Морштина, котрий, поряд із визнанням приреченості земного життя людини (див. зокрема його вірші “*Mors ultima linea rerum*” (“Смерть наприкінці всього”), “Відміни”, “Доброчесність” [25, с. 240–260]), вбачав своє завдання як поета у змалюванні “*świeckich delicyj*”, закликав читачів відкинути сум і користуватися насолодами цього світу, які для того й створені всемогутнім Богом.

Повертаючись до аналізу заголовків барокових епіграм, варто зазначити, що вони часто могли мати форму речень, висловлювань, для яких сама епіграма

слугувала своєрідним розгорнутим коментарем, наприклад: “All Things Decay and Die”, “Four Things Make Us Happy Here”, “Change Common to All”, “Death Ends All Woe”, “Things Mortal Still Mutable” Р. Герріка та ін.

Окрім застосування прийомів словесної гри, барокові поети приділяли значну увагу побудові смислових концептів, які дозволяли у влучній, часто несподіваній формі висловити ідею марності дочасного людського життя. Під смисловим концептом укладачі вітчизняних курсів поетики XVII – XVIII ст. розуміли дотепний висновок, зроблений усупереч очікуваному [13, с. 163]. М. Довгалецький подає 16 джерел смислового концепту: визначення, перелік частин, значення власних імен, етимологічна спорідненість слів, рід і вид, подібність, неподібність, протилежність, додаткові відомості про особу чи річ, антецедент і консеквент, причина, порівняння, алюзія, параномазія, повчальна загадка, зовнішні місця (свідчення, приклади, закони, прислів'я тощо) [9, с. 215]. У викладі вчення про концепт автори вітчизняних трактатів з поетики дотримувалися насамперед тих поглядів, що були висловлені М.К. Сарбевським. Відомий польський бароковий поет і теоретик літератури, зокрема, зазначав, що концепт мав викликати у слухачів здивування й захоплення. Здивування породжувалося неузгодженням речей, дисгармонією, а захоплення – узгодженням протилежностей. Концепт мав бути чітким, зрозумілим, недвозначним, а відтак – приємним для слухачів. Якщо ж концепт не відповідатиме цій вимозі, він втратить свою основну здатність – впливати на людський розум через емоції [див.: 4, с. 202–203].

Прагнення здивувати й захопити читача спонукало барокових епіграматистів до пошуку оригінальних, несподіваних образів або ж способів нової, цікавої інтерпретації традиційних зразків. Наприклад, Л. Баранович опрацьовує звичну тезу про неминучість смерті, вибудовуючи химерний, але вельми дотепний ланцюжок таких міркувань:

Jak wiele ludzi chodzą dziś po świecie,
Więcej ich w ziemi leży jeszcze przecie,
A i ci jeszcze pomieścić się mogą
W ziemi, po ziemi ktorzy chodzą nogą,
Chodźcie po ziemi, wszystko myśląc o tym,
Że wam być w ziemi potrzeba napotym... [19, с. 480–481]

Р. Геррік в епіграмі “Things Mortal Still Mutable”, присвяченій мінливості речей, стверджує, що людина, яка має певні статки, ніби стоїть на вкритій кригою бруківці [27], тоді як Л. Баранович порівнює наше земне життя із танком на слизькій поверхні, скінчивши який, треба вклонитися невидимим глядачам і поспішати на зустріч зі справедливим Суддею [19, с. 516].

Чернігівський поет залюбки обіграє в епіграмах традиційні образи хисткості земного життя людини, запозичені, зокрема, із текстів Святого Письма. Беручи за основу певний усталений образ, автор робить його ключовим поняттям свого вірша, надає йому нових, часто несподіваних відтінків значення. Наприклад, в одній із епіграм збірки “Lutnia Apollinowa”

Л. Баранович у вельми цікавий спосіб поєднує запозичену з Псалтиря аналогію «швидкоплинність земного життя людини – хисткість павутиння» [Пс. 89:9] з оригінальним образом, узятим із Книги приповістей Соломонових («Павук тільки лапками пнеться, та він і в палатах царських!» [Пр. 30:28]:

*Pająket, lata moje pajęczyna,
Mam te nadzieję, przydzie ta godzina,
Że mieszkać będę w Krolewskich Pałacach,
Po moich lubo tu pajęczych pracach* [19, с. 469].

Повтори ключового поняття в цій епіграмі здійснені у формі різних частин мови та однокореневих слів: *pająk – pajęczyna – pajęczy*.

Популярним художнім утіленням ідеї несподіваності закінчення дочасного буття є уподібнення смерті підступному злодієві, що нечутно й зненацька підкрадається до людини [див., напр.: 16, с. 75; пор.: 1 Сол. 5:2]: “Śmierć się jak złodziej do nas nosą kradnie, / Spimy, jak śpiących nas uchodzi snadnie...” [19, с. 485]

Традиційний образ смерті-злодія набуває нових ознак у перекладній епіграмі Івана Величковського, який вправно переклав українською чимало латиномовних віршів «англійського Марціала» Джона Овена [див.: 4; 30]. Цей твір у перекладі нашого поета відзначається складною системою повторів, а також “сміливою” неморфологічною римою *тата – на тя*:

Смерть, яко тата, ба, еще и горшая татя;
в том, яко тата, же нагла, человекче, на тя,
Горшая зась, бо злодѣй крадѣж часом вернет,
А **смерть** не ворочает, що к себѣ завернет [16, с. 252].

Цікаво, що англійський переклад цієї латиномовної епіграми Дж. Овена, виконаний Томасом Гарві в 1677 році, є значно стислішим і містить набагато менше повторів: окрім двічі вжитого слова *Death* («Смерть»), повторення забезпечує лише спільнокореневість лексем «злодії» (*thieves*) і «крадіжка» (*theft*) в англійській мові:

Thieves shall restore their *Theft*,
Robbers their *Prey*,
But **nothing** Death;
For Death takes **All** away [30].

Засобами дотепності тут виступають синонімія (*thieves* «злодії» – *robbers* «грабіжники», *theft* «крадіжка, вкрадене» – *prey* «здобич») та антитеза *nothing* «нічого» – *all* «усе».

Незначна кількість словесно-формальних засобів у вірші І. Величковського “На образ старца, держащаго клепсидру” зумовлена, імовірно, жанровою специфікою твору. Його назва (“На *образ*...”) та зміст засвідчують належність до емблематичної поезії. Зосередившись на поясненні відповідного графічного зображення, автор, очевидно, приділив менше уваги

“словесним грашкам” – маємо в епіграмі лише дві пари повторів “пѣском – пѣска” і “жити – переживеши” та протиставлення понять “дни – минута”:

Всуе, старче, клепсидрным пѣском измѣряеш
 дни твоя и толико еще жити часеш,
 Не вѣси, *мину*ту ли переживеши цѣлу,
 много ест пѣска в гробѣ, а несть жизни тѣлу [16, с. 250].

Малюнок, у комплексі з яким функціонувала ця емблематична епіграма, міг, за припущенням Д. Чижевського, належати до циклу “Танців смерті” [17, с. 367]. Варто зазначити, що годинник, як найбільш прозорий символічний образ часу [17, с. 348], також нерідко зображували на емблематичних малюнках. Використання цього образу засвідчують, наприклад, деякі емблеми збірки Збігнева Морштина [25, с. 813–814]. Європейські барокові поети присвячували вірші окремим різновидам годинників – пісковому, водяному, механічному (колісному) тощо [10, с. 453–454, 482]. Ці твори об’єднує думка про те, що будь-який годинник веде безжальний відлік часу, наближаючи людину до смерті. Аналогічне потрактування цього образу спостерігаємо в англійській поезії XVII ст., зокрема в епіграмі Р. Герріка “Upon Time” [27].

Разом з тим, переконані барокові автори, цей невблаганний пристрій не дозволяє грішним мешканцям землі втратити спасенну пам’ять про “чотири останні речі”, спонукає людей до вчасної молитви та каяття [26, с. 346–347].

Образ піскового годинника, як правило, пов’язаний із розробкою топосу праху: пісок, що ним вимірюють час у клепсидрі, викликає в поетів асоціацію із земним порохом, на який неминуче перетворюється тлінне тіло померлої людини [10, с. 454]. Зокрема, Л. Баранович так змальовує фігуру Смерті:

Klepsydre trzyma, co raz piasek ciecze,
 Ona pomału ludzi z świata wlecze.
 Co raz nam ziemny piasek przypomina,
 Z ziemiście wyszli, ziemia wam dziedzina [19, с. 474].

Автор подає у своєму творі варіацію біблійного вислову: “Ти порох – і до пороху вернешся” [Буття 3:19]. В епіграмі І. Величковського ланцюжок асоціацій (пѣсок клепсидрний – пѣсок в гробѣ) продовжено розробкою влучної антитези: “много ест пѣска в гробѣ, а несть жизни тѣлу” [16, с. 250].

В епіграмах Б. Джонсона та Р. Герріка, об’єднаних спільною назвою “The Hour-glass”, тлумачення цього топосу пов’язане з мотивами любовної лірики. Пісок у годиннику – це прах людини, що згоріла від кохання (Б. Джонсон) [21] або ж скам’янілі сльози закоханих (Р. Геррік) [27], що не мають спокою й після смерті, бо ж годинник постійно перевертають, аби вимірювати час.

Оригінальне потрактування образу механічного годинника пропонує Р. Геррік. Автор епіграми “The Watch” порівнює із цим годинником людину, яку «заводять» лише один раз. Коли ж дія механізму припиняється, вона вмирає. Цікаво, що зупинка годинника передбачає відсутність руху, фізична смерть людини – насамперед заспокоєння її земних пристрастей, що засвідчує

відповідний паралелізм: “The watch once down, all *motions* then do cease; / The man’s pulse stopt, all *passions* sleep in peace” [27].

На основі кількох антитез збудовано ще один епіграматичний вірш Івана Величковського [щодо авторства цього твору див. також: 16, с. 300]:

Рыдал би еси, аще вѣдать бы возможно,
яко сего мѣсяця умреш непреложно.

Время весма безвѣстно, ты же ся смѣши,
невѣдый, аще єдин день сей поживеши [16, с. 248].

Членами опозицій у цьому творі виступають як різнокореневі лексеми (рыдал – ся смѣши, умреш – поживеши), так і споріднені слова (вѣдать – невѣдый, безвѣстно), що забезпечує також наявність властивих епіграматичній поезії повторів ключових понять.

В епіграмі Р. Герріка “Change Common to All”, що обігрує традиційний мотив зрадливості долі й мінливості щастя, протиставлення побудоване як на звичайному вживанні антонімів-іменників *morn – evening*, так і на використанні дещо відмінних граматичних конструкцій, які виконують у реченні ту саму синтаксичну функцію (*most fortunate – in poor estate*). Цілком імовірно, що це продиктовано необхідністю рими, яка, до речі, об’єднує всі три рядки вірша:

All things subjected are to fate;
Whom this **morn** sees *most fortunate*,
The **evening** sees *in poor estate* [21].

Природно, що антитеза є основою структури епіграми Б. Джонсона “Of Life and Death”, що ілюструють, зокрема, початковий та останній рядки цього вірша: “The ports of death are sins; of life, good deeds”, “...Good men but see death, the wicked taste it” [21]. Вираз “taste death” – «скуштувати смерті», що фігурує в останньому протиставленні, міг бути запозичений із Біблії, Євангелія від Матвія, а саме: «...Деякі... не *скуштуютъ смерти*, аж поки не побачать Сина Людського, що йде в Царстві Своїм» [Мт. 16:28].

Життя і смерть протиставляються в епіграмі Р. Герріка “Life Is the Body’s Light”, де світло є втіленням життя, а смерть асоціюється з похмурою темрявою (“*dismal darkness*”) [27].

На антитезі може бути побудовано й саму назву епіграми, наприклад заголовки творів “Tears and Laughter” і “Poverty and Riches” Р. Герріка або “Of Life and Death” Б. Джонсона.

Епіграма І. Величковського “Слова старого до молодого”, у якій розроблено популярний топос швидкоплинності людського життя, також ґрунтується на складній системі повторів та антитез:

Живот мой ест короткий, анѣ ся за часу
продолжити возмoжет, мнѣйша ест от часу,
Живот твой, молодику, вправдѣ должший, вшак же
вѣдай, же и тот впрудце скоротится также [16, с. 254].

Побудова вірша на основі контрасту передбачена вже в самій назві епіграми, яка декларує наявність двох антиномічних “персонажів” (старий – молодий). Твір має прозору композицію: перша і друга половина вірша, що перебувають в антитетичному відношенні одна до одної, чітко виділені за допомогою словесної анафори “*живот [мой] – живот [твой]*”. Своєрідні лексичні антитези мають подвійне навантаження: вони забезпечують протиставлення як у межах певної композиційної частини твору (*короткий – продовжити; должший – скоротится*), так і в загальній структурі епіграми (*короткий – должший; продовжити – скоротится*).

Уміння афористичного формулювання думок яскраво оприявнюється в епіграмі І. Величковського “До человѣка, не хотячого умирати”:

Плакал-єсь, гди-єсь ся родил. Знат, же ся родити
не в смак ти било. Чему ж не хочеш умрѣти? [16, с. 254]

В епіграмі І. Величковського акцентовані два ключових моменти земного життя людини – народження і смерть. Збагачуючи свій переклад римою, відсутньою в Овена, та застосовуючи прийом переносу (*enjambement*), український поет дуже вдало актуалізує ці поняття: заримовані прикінцеві лексеми суміжних рядків (*ся родити – умрѣти*) утворюють влучну антитезу, яка одразу привертає увагу читача.

Закінчуючи наші спостереження над особливостями функціонування топосів мотиву “марнота марнот” в жанрі епіграми, звернімо увагу на вірш І. Величковського “День Страшного Суда”: «На суд оний, на котром на все и всѣ люде / отвѣт дадут, чи досит єдного дня буде?» [16, с. 254]

Ця епіграма (до речі, перекладна) є одним із небагатьох прикладів дещо вільної і навіть легковажної інтерпретації такої серйозної теми в українській поезії “високого” бароко [див. також: 19, с. 517–518]. На тлі моторошних апокаліптичних візій, змальованих у барокових проповідях та духовних елегіях, навіть стримана іронія цього риторичного запитання сприймається як відхилення від суворої норми. Вочевидь, саме жанрова специфіка епіграми уможлиблювала появу таких творів, де межа між власне дотепністю й сатирою чи жартом є вельми хистка.

Варто підкреслити, що для української барокової поезії високого стилю зазначена інтерпретаційна модель розробки ванітативного мотиву є все ж таки поодиноким, винятковим явищем. Навіть у жанрі епіграми здебільшого превалює серйозна тональність, що засвідчують, зокрема, твори Димитрія Туптала, пов’язані з темою смерті та останнього суду людини [16, с. 286 та ін.].

Отже, аналіз деяких зразків української та англійської епіграматичної поезії XVII ст. засвідчує наявність розробки в текстах цього жанру популярного барокового мотиву “світової марноти”. Специфіка художнього втілення ідеї *Vanitas* в епіграмах зумовлена жанровими особливостями віршів: опрацьовуючи топоси ванітативного мотиву, автори розглянутих нами текстів застосовують прийоми словесної гри (меншою мірою це спостерігається в

англійській поезії), повторення й протиставлення різних понять та прагнуть дотепності викладу. Традиційні образи марнотного світу, швидкоплинного людського життя та невблаганної смерті постають в епіграмах поетів обох країн джерелом вишуканих, розгорнутих концептів, покликаних справити якнайсильніше враження на вибагливого барокового читача, а відтак – спонукати його до усвідомлення суєтності власного існування на землі та необхідності відмови від згубного прагнення оманливих дочасних благ. Англійським епіграмам XVII ст. властива також розробка іншої інтерпретаційної моделі ванітативного мотиву: їхні автори часто поєднували у своїх творах роздуми над зрадливістю долі та ілюзорністю земного життя із закликком насолоджуватися його скороминущими втіхами.

На нашу думку, порівняльний аналіз української й англійської поезії є продуктивним напрямом вивчення барокового письменства. Перспективи дослідження вбачаємо в розгляді особливостей інтерпретації мотиву смерті на матеріалі текстів різних поетичних жанрів цієї доби.

Література

1. Аверинцев С.С. Риторика как подход к обобщению действительности / С.С. Аверинцев // Поэтика древнегреческой литературы / отв. ред. С.С. Аверинцев. – М. : Наука, 1981. – С. 15–46.
2. Андрущенко М. Парнас віршотворний : Києво-Могилянська академія та український літературний процес XVIII ст. / М. Андрущенко. – К. : Українська книга, 1999. – 208 с.
3. Аникст А. Английская эпиграмма / А. Аникст // Английская классическая эпиграмма. – М. : Худож. лит., 1987. – С. 5–12.
4. Бетко І. Іван Величковський – перекладач / І. Бетко // Українське літературне бароко : зб. наук. праць. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 193–211.
5. Борисенко К. Епіграми І. Величковського в контексті української літератури бароко / К. Борисенко // Літературознавчі обрії : Праці молодих учених України. – К. : Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, 2001. – Вип. 2. – С. 3–7.
6. Виппер Ю. Поэзия барокко и классицизма / Ю. Виппер // Европейская поэзия XVII века. – М. : Худож. лит., 1977. – С. 5–28.
7. Гаспаров М.Л. Древнегреческая эпиграмма // Избранные труды : в 3 т. / М.Л. Гаспаров. – М. : Языки русской культуры, 1997. – Т. I. О поэтах. – С. 291–316.
8. Горбунов А.Н. Поэзия Джона Донна, Бена Джонсона и их младших современников / А.Н. Горбунов // Английская лирика первой половины XVII века / под ред. А. Н. Горбунова. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – С. 5–72.
9. Довгалевський М. Поетика (Сад поетичний) / М. Довгалевський. – К. : Мистецтво, 1973. – 435 с.
10. Европейская поэзия XVII века / вступ. статья Ю. Виппера. – М. : Худож. лит., 1977. – 927 с.

11. Кречотень В.І. Київська поетика 1637 року / В.І. Кречотень // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI – XVIII ст. / відп. ред. О.В.Мишанич. – К. : Наук. думка, 1981. – С. 118–154.
12. Кречотень В.І. Українська книжна поезія середини XVII ст. / В.І. Кречотень // Українська поезія. Середина XVII ст. / упор. В.І. Кречотень, М.М. Сулима. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 5–23.
13. Маслюк В.П. Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні / В.П. Маслюк. – К. : Наук. думка, 1983. – 236 с.
14. Рязанцева Т.М. Змалювати думку (Концептизм як напрям метафізичної поезії в літературі Європи доби Барокко) / Т.М. Рязанцева. – К. : Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України, 1999. – 144 с.
15. Сивокінь Г. Давні українські поетики / Г. Сивокінь. – Харків : Акта, 2001. – 168 с.
16. Українська поезія. Середина XVII ст. / упор. В.І. Кречотень, М.М. Сулима. – К. : Наук. думка, 1992. – 680 с.
17. Чижевський Д. Український літературний барок : нариси / Д. Чижевський ; підгот. тексту та мовна ред. Л. Ушкалова; вступ. стат. О. Мишанича. – Харків : Акта, 2003. – 460 с.
18. Adams, W.D. Introduction [El. resource] // English Epigrams / selected and arranged with introduction, notes, and notices of the epigrammatists by W. Davenport Adams. – London : George Routledge and Sons, 1880. – Pp. VII–XIX. – Access :
http://www.archive.org/stream/englishepigrams00adamrich/englishepigrams00adamrich_djvu.txt
19. Baranowicz Ł. Lutnia Apollinowa / Ł. Baranowicz. – K., 1671. – 550 s.
20. Encyclopaedia Britannica [El. resource]. – Access :
<http://www.britannica.com/>
21. English Literature : Early 17th Century(1603–60) [El. resource]. – Access :
<http://www.luminarium.org/sevenlit/>
22. Gosse, E.W. Robert Herrick (1591–1674) : Critical Introduction [El. resource] / Edmund W. Gosse // The English Poets. Vol. II. The Seventeenth Century : Ben Jonson to Dryden / ed. by Thomas Humphry Ward. – New York ; London, 1880. – Access :
<http://www.bartleby.com/337/363.html>
23. Lewin P. Nieznana poetyka kijowska z XVII wieku / P. Lewin // Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk : Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, 1974. – S. 71–90.
24. Łużny R. Dawne piśmiennictwo ukraińskie a polskie tradycje literackie / R. Łużny // Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk : Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, 1974. – S. 7–36.

25. Poeci polskiego baroku / oprac. J. Sokołowska, K. Żukowska. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1965.– T. I. – 1048 s.
26. Poeci polskiego baroku / oprac. J. Sokołowska, K. Żukowska. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1965.– T. II. – 1078 s.
27. Poems of Robert Herrick [El. resource]. – Access : <http://www.poemhunter.com/robert-herrick/poems/>
28. Puttenham, G. The Arte of English Poesie [El. resource] / George Puttenham. – London, 1589. – Access : <http://www.gutenberg.org/cache/epub/16420/pg16420.html>
29. Radyszewskyj R. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. Część I. Monografia / R. Radyszewskyj. – Kraków : Wydawnictwo Oddziału Polskiej Akademii nauk, 1996. – 283 s.
30. The *Epigrammata* of John Owen (Ioannis Audoenus) (1606–1613) : a hypertext critical edition by Dana F. Sutton [El. resource] / The University of California, Irvine, 1999. – Access : <http://www.philological.bham.ac.uk/owen>
31. Ward, A.W. Ben Jonson (1572–1637) : Critical Introduction [El. resource] / Adolphus William Ward // The English Poets. Vol. II. The Seventeenth Century : Ben Jonson to Dryden / ed. by Thomas Humphry Ward. – New York ; London, 1880. – Access : <http://www.bartleby.com/337/259.html>

Анотація

У статті розглянуто особливості інтерпретації мотиву Vanitas в українській та англійській епіграмі XVII ст. Специфіка художнього втілення в епіграмах ідеї марності земного життя людини зумовлена жанровою своєрідністю віршів: опрацьовуючи популярні топоси ванітативного мотиву, автори розглянутих нами текстів застосовують прийоми словесної гри (меншою мірою це спостерігається в англійській поезії), повторення й протиставлення різних понять та прагнуть дотепності викладу. Традиційні образи марнотного світу, швидкоплинного людського життя та невблаганної смерті постають в епіграмах поетів обох країн джерелом вишуканих, розгорнутих концептів, покликаних справити якнайсильніше враження на вибагливого барокового читача, а відтак – спонукати його до усвідомлення суєтності власного існування на землі та необхідності відмови від згубного прагнення оманливих дочасних благ. Англійським епіграмам властива також розробка іншої інтерпретаційної моделі ванітативного мотиву: їхні автори часто поєднували у своїх творах роздуми над зрадливістю долі та ілюзорністю земного життя із закликком насолоджуватися його скороминущими втіхами.

Ключові слова: бароко, поезія, епіграма, мотив, концепт.

Аннотация

В статье проанализированы особенности интерпретации мотива *Vanitas* в украинской и английской эпиграмме XVII в. Специфика художественного воплощения в эпиграммах идеи суетности земной жизни человека обусловлена жанровым своеобразием стихотворений: разрабатывая популярные топосы ванитативного мотива, авторы рассмотренных нами текстов используют приемы словесной игры (в меньшей мере это характерно для английской поэзии), повторения и противопоставления различных понятий, стремятся к остроумному изложению мысли. Традиционные образы суетного мира, скоротечной жизни и неумолимой смерти являются в эпиграммах поэтов обеих стран источником изысканных, развернутых концептов, призванных произвести как можно наиболее сильное впечатление на привередливого барочного читателя, и таким образом – заставить его осознать суетность собственного существования на земле и необходимость отказа от пагубного стремления к обманчивым бранным благам. Английским эпиграммам XVII в. свойственна также разработка другой интерпретационной модели ванитативного мотива: их авторы часто сочетали в своих произведениях размышления об изменчивости судьбы и иллюзорности земной жизни с призывом наслаждаться ее скоротечными радостями.

Ключевые слова: барокко, поэзия, эпиграмма, мотив, концепт.

Summary

The article deals with the peculiarities of interpretation of the motif *Vanitas* in the Ukrainian and English epigram of the 17th century. The specific character of the artistic expression in the epigrams of the idea of vanity of man's earthly life is determined by the genre nature of epigrammatic verse: elaborating on the popular commonplaces of the motif *Vanitas*, the authors of the texts under discussion use the techniques of wordplay (it is less characteristic of English poetry), repetition and contrasting of different notions, strive for witticism. The traditional images of the vain world, fleeting life and inexorable death become in the epigrams of both countries' poets the source of exquisite, elaborate conceits aimed at exerting a most powerful influence on the fastidious baroque reader and therefore making them realize the vanity of their own existence under the sun and necessity of abandoning the fatal pursuit of deceptive earthly goods. The English epigram of the 17th century is also characterized by another interpretational model of the motif *Vanitas*: the poets often combined meditations on capriciousness of fortune and illusiveness of earthly life with the appeal to everyone to enjoy fleeting worldly pleasures.

Key words: baroque, poetry, epigram, motif, conceit.